

DET NARRATIVE SOM KLINISK BEGREB, illustreret med eksempler fra børnepsykoterapier

Ole Almstrup

Med udgangspunkt i Roy Schafers introduktion af narrationsbegrebet og dets relativistiske og postmoderne aspekter i psykoanalytisk terapi gennemgås en række eksempler på børns konstruktioner af deres aktuelle subjektive selv- og omverdensopfattelser, som de udtrykkes i deres leg og tegninger i terapeutiske sammenhæng. Artiklen beskriver en konflikt mellem barnets og terapeutens beretninger, udviklingen af en fælles forståelse med et eksempel fra en af Winnicotts terapeutiske konsultationer, samt en tegnings mulighed for at øge terapeutens indlevelse i barnets situation.

Indledning

For så vidt kan det siges at være paradoksalt, at begrebet det narrative, eller ideen om narrationen ikke forlængst er indført i psykoterapeuternes faste vokabularium. Terapeuter har hovedsagelig været beskæftiget med at lytte til narrativer, som jeg her vil kalde beretninger. Klienter har berettet om deres liv i nutid og fortid, fortalt om deres forhold til sig selv og til andre. Terapeuterne har godt været klar over, at det ikke nødvendigvis var objektive facts, de lyttede til, men snarere subjektive versioner de hørte, når de lyttede til deres klienter. De har også været klar over, at beretningerne måtte ses i den sammenhæng – det terapeutiske rum – hvor de blev fremsat. Men samtidig har der imidlertid hos terapeuter af psykoanalytisk observans været en forestilling om, at de havde nærmest en forpligtelse til at 'afdække'. Dels skulle det såkaldt ubevidste gøres bevidst, dels skulle faktiske historiske hændelser og deres betydning for klienten afdækkes og drages frem. I sin kritik af denne forestilling om at skulle 'afdække' understreger Spence (1982) at vi i det terapeutiske arbejde ikke skal sigte mod en historisk, men mod en narrativ sandhed. For terapeuter drejede det sig om den psykologiske virkelighed bagved fortællingerne. Det der lå 'bagved' blev opfattet som det 'egentlige'.

Ole Almstrup er lektor ved Institut for Klinisk Psykologi, Københavns Universitet. Har redigeret Roy Schaffer (1996) *Handlesprog og fortælling, psykoanalytiske tekster til det kliniske arbejde*, DET lille FORLAG. Har sammen med Per Schultz Jørgensen (1990) redigeret *Børn og Terapi*, Dansk psykologisk Forlag og skrevet diverse artikler om individuel og gruppeterapi med børn.

Nye begreber

Når vi indfører ikke tidligere anvendte begreber i vores måder at anskue og formulere vores praksis, er det rimeligt, at vi spørger os selv: Hvorfor nu det? Er det nødvendigt med nye begreber? Kan vi ikke fortsætte med dem, vi er fortrolige med?

Psykologiens hidtidige historie er præget af, at begreber og forestillinger fra andre discipliner eller videnskaber er blevet integreret i psykologiens udvikling og er blevet anvendt som forklaringer, undertiden som metaforer.

For Freud var det indlysende at anvende de newtonske kraftbegreber, når han skulle forklare konfliktuel adfærd. Han måtte ty til mekanistiske metaforer hentet fra datidens naturvidenskabelige paradigme. Neuropsykologerne anvendte for år tilbage diagrammer over London Underground trafiknetværket, når de skulle forklare visse af hjernens funktioner. Og i vore dage anvender de i rigt mål computersystemer som forklaringsmodel. Visse familierapeutiske skoler har fundet inspiration i og hentet deres metaforer og begreber fra cybernetikken og systemteoriene (Hydén. 1995).

Hvilken mening giver det da at indføre narrationsbegrebet i klinisk psykologi?

Beretningen i den kliniske psykologi

I en erkendelse af realitetens og objektivitetens relativitet og i en erkendelse af, at grundlæggende antagelser fra andre synsvinkler kan tage sig alt andet end grundlæggende ud, er der indenfor psykologien og måske indenfor terapeutiske skoler i særdeleshed opstået en interesse for, hvordan vi beretter om vores liv og vores værdier. Hvordan organiserer vi vores fortællinger om os selv og andre? Hvad er det for retoriske strategier vi anvender, når vi beretter? Narrationen – beretningen – bliver en måde at organisere handlinger og beretninger om handlinger. Det er er aktivitet, der kan inkorporere tid og sted, der kan inkludere den berettendes grunde til sin handle og sammenføre beskrivelser af hændelser og fantasierne om dem.

Når vi indfører ideen om det narrative, anerkender vi også, at klientens beretning er én version, hvor mange andre versioner kunne være tænkelige og ville kunne give mening i andre sammenhæng. Og dette har naturligvis også konsekvenser for vores opfattelse af fortolkningen. Også den bliver én af mange mulige. Terapeutens fortolkning har ikke længere karakter af absolut sandhed, men bliver et relativt, tentativt og hypotetisk udsagn i en given sammenhæng. Fortolkningen skifter karakter fra at være en teoribaseret konstruktion til at være en belysning, undertiden en opløsning af klientens beretning.

Psykoterapi og psykoanalyse kan siges at være fiktive aktiviteter.

Med ordet fiktiv tænker jeg ikke på det opdigtede, det artificielle, det kunstige, u-autentiske eller illusoriske, men på det skabte, det konstruede. Det i en række sammenhæng aftalte. To personer mødes –under helt specielle omstændigheder– og taler om fortid og nutid og taler om hinanden.

I børnepsykoterapier mødes et barn og en voksen og leger eller tegner og udvikler og afvikler. Relationen, legen og dialogen konstrueres under specielle omstændigheder.

Fra dette synspunkt kan man sige, at enhver relation konstrueres af begge parter. Den konstrueres ud fra, hvad der konventionelt er realistisk og forventeligt og hvad der spiller sig ud ubevidst.

De onde og de gode, dagdrøm og arbejde

Et eksempel på det konstruerede kan være den 7 årige Erik som, mens han henter figurerne frem i legerummet, siger til sin terapeut: ‘Jeg er cowboyderne, så er du indianerne. Du er de onde, så er jeg de gode...’

Han konstruerer en relation og en psykisk realitet. Erik leger denne version, som aktuelt udtrykker en væsentlig del af hans psykiske realitet: Nemlig den for så vidt smertelige polarisering af godt og ondt. Et enten – eller, som både giver ham et vist overblik og selvbeskyttelse, en position eller et udgangspunkt for yderligere beretninger og som samtidig giver ham en række vanskeligheder at forholde sig til.

I dette enten-eller-univers er fleksibilitet og tilpasning ofte kompromitteret.

I Eriks tilfælde er det interessant, at han ikke længere i sin skole eller på sit fritidshjem viser en så voldsom polarisering som han gør det i legerummet sammen med sin terapeut.

Om den version Erik udvikler kan vi også sige, at han konstruerer en relation, hvor det, han har haft så meget besvær med: at være den frække i børnehaven, at være den de andre ikke ville lege med, at være den afviste, at være den der forgæves og med vold og magt søgte at komme i kontakt med de andre, den onde, alt det er nu placeret hos terapeuten, så Erik bliver helten.

Er Eriks beretning andet end blot udtryk for en dagdrøm? Vi kan vælge at kalde hans leg en subjektiv realitet, som han udtrykker i en terapeutisk sammenhæng, og netop her har terapeuten muligheder for at genfortælle hans leg ad psykoanalytisk inspirerede linier. Her tænker jeg specielt på deficit og konflikt.

En dagdrøm kan beskrives som en regressiv handling. Her må vi erindre Winnicott, som – i en sammenhæng hvor han afviser fortolkningen som havende direkte indvirkning – fortæller om klienter, der har haft langt mere brug for regressive faser præget af afhængighed i overførin-

gen. Terapeuten må så identificere sig med klienten, og i løbet af denne oplevelse er der tilstrækkelig psykisk fusion med terapeuten, til at klienten bliver i stand til at leve og relatere sig uden behovet for projektive og introjektive identifikatoriske handlinger (Winnicott, 1971 B, p 160)

I denne sammenhæng vil jeg foreslå, at vi opfatter Eriks beretning som mere end blot en dagdrøm. Den er også et udtryk for hans terapeutiske arbejde. Hans arbejde med at udvikle en position, hvorfra han og hans terapeut vil kunne udvikle andre.

Handlesprog og beretning

Inspirationen til at tænke i begreber om det narrative, har jeg fra psykologen og psykoanalytikeren Roy Schafers arbejder.

Schafer har siden midten af 70'erne udviklet sit handlesprog, sit Action Language, som et sprog, der 'er meget tættere, end metapsykologien nogensinde vil kunne komme, på at gribe de væsentlige forandringer, der tilvejebringes gennem psykoanalyse' (Schafer, 1983).

I handlesproget opfattes vores handlen som langt mere end den iagttagelige åbne adfærd.

Således er der også tale om handlen, når vi fantaserer, frygter, føler, oplever, ønsker, forsvarer os, afstår fra åben aktivitet osv.

Handlen ses her i modsætning til hændelser, begivenheder vi ikke har indflydelse på.

Oplevelsen ligger ikke et eller andet sted i sindet eller bevidstheden og venter på at blive fundet ved objektiv introspektion. Forskellige mennesker konstruerer forskellige oplevelser af den samme begivenhed, hver betinget af en lang række grunde, som de måtte have.

Schafer definerer psykoanalysen og psykoanalytisk orienteret psykoterapi som en hermeneutisk og berettende disciplin, en disciplin, hvor beretninger fortæles og genfortæles.

Mennesker giver terapeuten eller analytikeren en beretning, en version af deres liv, en version som ofte er konfliktuel, ofte er usammenhængende, smertelig og præget af mangel og afsavn.

I den dialog, der så udspiller sig, genfortæller analytikeren eller terapeuten den berettede version ad psykoanalytiske linier.

Når alt går vel, så udvikler dialogen mellem klient og terapeut gradvis nye versioner, som har større sammenhæng, som er mindre konflikтуelle, og som ikke mindst viser egen aktivitet i tilsyneladende passivitet. De beretninger som udvikles muliggør en forståelse af det fortidige, af det aktuelle og giver muligheder for fremtidig handlen.

I Schafers post moderne, hermeneutiske univers ændres også opfattelsen af fortolkningsbegrebet.

I gamle dage blev fortolkningen betegnet som psykoanalysens guld. I dag må vi sige, at ethvert udsagn, enhver narrativ, kan betragtes som en

fortolkning, som så genfortolkes i dialogen. Hovedsagen er ikke længere at gøre det ubevidste bevidst.

Schafer erkender det utilstrækkelige i den oprindelige beskrivelse af fortolkningsbegrebet. I konsekvens heraf bestemmer han fortolkningen som genbeskrivelse, rekontekstualisering og reduktion, hvor der skabes nye forbindelser, nye sammenhænge mellem allerede kendte narrativer. Beretningerne og dialogen får en udviklende og frigørende karakter. I postmodernismens typiske sprog beskriver Schafer den terapeutiske opgave som at destabilisere, dekonstruere og defamiliarisere klientens beretninger.

I vore dage er mange analytiker enige om, at 'en analyse i mindre grad er en proces, hvor det drejer sig om at afsløre en skjult og fortidig sandhed, men derimod en anstrengelse for at engagere analysanden i at finde ud af hvordan de tænker og forholder sig til sig selv og til andre i nutiden.' (Tuckett, 1995)

Beretning og sammenhæng

I vores narrationerne giver vi udtryk for realitet og fiktion. Noget bliver først realitet, når vi giver det et udtryk.

Det narrative er ikke et alternativ til sandhed eller realitet, men det er den modus hvori sandhed og realitet præsenteres.

Vi har kun versioner af det sande og realiteten. Den narrativt umedierede endelige adgang til sandhed og realitet kan ikke påvises.

Vi må udvikle eller konstruere – ofte uden selv at være klar over det – vores narrativ eller version.

Enhver narrativ eller beretning forudsætter eller etablerer en kontekst. Og sætningerne i enhver beretning får først fuld betydning i sammenhængen og ved mere eller mindre systematisk anvendelse af det sprog – de vendinger – der passer til sammenhængen og formålet.

Konflikt mellem klientens og terapeutens beretninger

Efter et par måneders kontakt vil den 11 årige Jacob pludselig ikke længere med terapeuten ind i legerummet, hvor behandlingen hidtil har foregået. Han er ikke til at drive derind. Her kommer så den traditionelle metapsykologi terapeuten til hjælp. En af hjørnesteenene i psykoanalytisk teori har hidtil været forestillingen om modstand. Almindeligvis forstås begrebet som alt det i analysandens eller klientens ord og handlinger, som obstruerer (eller hæmmer) hans eller hendes opnåelse af adgang til det ubevidste (Laplanche & Pontalis, 1973). Meget forenklet ville den ortodokse psykoanalyse måske sige, at når analysanden eller klienten ikke

vil det, terapeuten vil, så er der tale om modstand.

Tilbage til Jacob. Han vil ikke, han vil ikke med sin terapeut ind i legerummet. Denne narrativ, denne konventionelt psykoanalytiske realitet er terapeutens. 'Drengen yder modstand mod behandlingen'. Vi kunne også kalde det terapeutens version af Jacobs konstruktion af sig selv, hende og deres indbyrdes forhold.

Vi har altså nu med to versioner at gøre: Den ene er drengens uvilje mod at gå med, hans vægren sig. Den anden er terapeutens teori-baserede version. Og de er i konflikt med hinanden.

Så de skal – i Jesper Döppings terminologi – forhandles (Döpping, 1996).

Og terapeuten er absolut forhandlingsvillig. Hun vil gerne have at forholdet skal kunne fortsætte, og hun er også omsorgsfuld.

Hun er indstillet på at komme til at forstå drengens såkaldte modstand. Så hun accepterer drengens vægren sig ved at være i legerummet. Hun er parat til at følge drengen og acceptere den samværsmode, han kan tilbyde.

Så hun holder sessionerne med ham på trappen, hvor de sidder på hvert sit trappetrin. Efterhånden som de vænner sig til de nye omgivelser, og han får mulighed for at fortælle mere om sig selv og sit liv, går det op for hende, at Jacob har sin egen version af realiteten.

Han frygter sin egen destruktivitet. Han forestiller sig, at han – alene sammen med sin terapeut i det lille terapirum – vil destruere hende, eller nænsommere udtrykt: at han vil ødelægge deres indbyrdes forhold, så hun vil afvise ham.

Nu har vi altså at gøre med en udvikling af versionerne eller narrativerne. En udvikling, der har fundet sted på baggrund af en forhandling. Og for terapeuten er det nødvendigt at arbejde både med sin egen traditionelle 'modstandsnarrativ' og den, der opstår hos Jacob, når han skal med hende ind i terapirummet.

Schafer foreslog, da han i 1990 holdt foredrag i Dansk psykoanalytisk Selskab, at vi opfatter den modstand, som vi tillægger klienten, som udtryk for vores egen begrænsede forståelse eller forvirring, og at vi – hver gang vi identificerer 'modstand' hos klienten – går i gang med at analysere vores egne forventninger og forhåbninger til forløbet. At vi med andre ord går i gang med at analysere vores egen modoverføring.

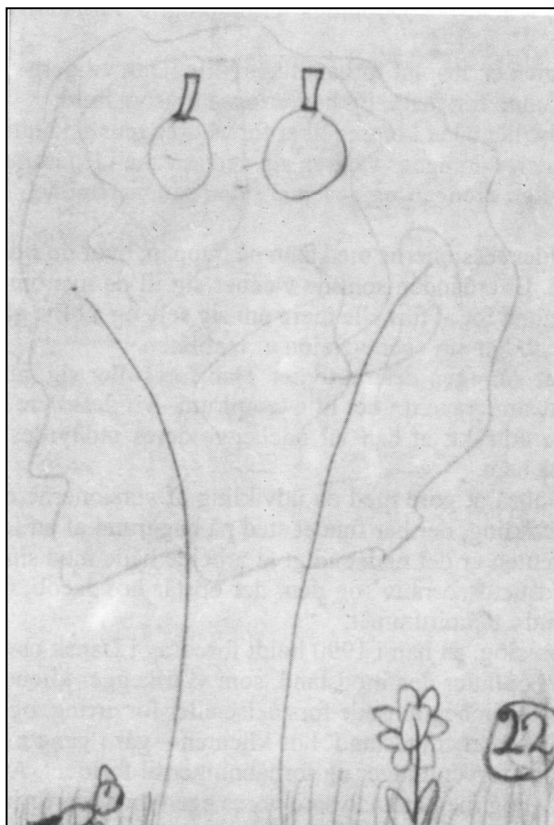
Udvikling af en fælles beretning

Winnicott, den engelske børneanalytiker og objektrelationsteoretiker, var i enestående grad i stand til at udvikle terapeutiske dialoger med børn. I anden forbindelse taler han om nødvendigheden af at have teorien 'på rygmarven'. Det er i øvrigt et godt sted at have den, så skygger den ikke for udsigten til klienten.

Winnicott viser et eksempel på barnets og terapeutens fælles bidrag til udviklingen af en ny beretning.

Pigen Ada på 8 år aflægger besøg hos Winnicott, fordi hun er ved at blive bortvist fra sin skole, hvor hun rapser. Ada tegner – efter at have tegnet ca 20 andre tegninger som i sig selv er en hel forelæsning værd – et æbletræ med to herlige modne æbler. Der er også blomster og en kamin på tegningen.

fig. 1

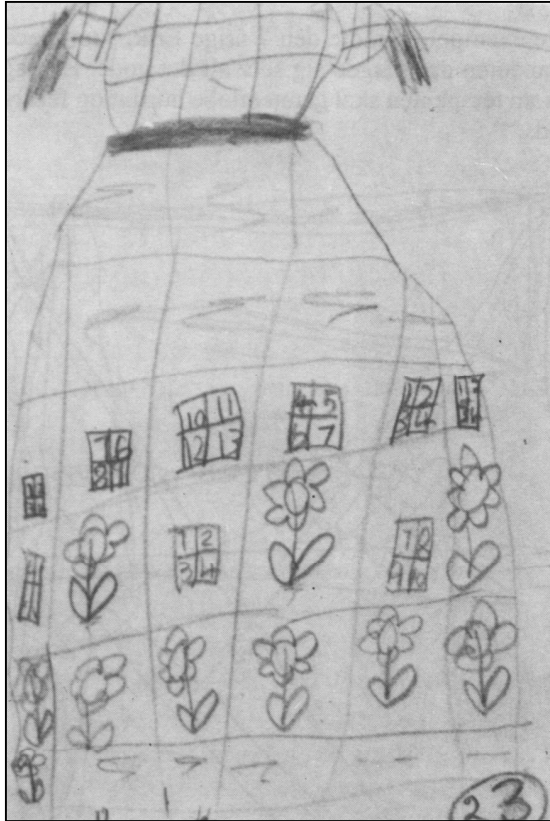

(denne og den følgende tegning er gengivet fra Winnicott, D.W. (1971) Therapeutic Consultations in Child Psychiatry, Basic Books, New York.)

Umiddelbart før denne tegning har han spurgt hende, om hun en gang i mellem stjæler. Hun svarer 'Nej', og tegner så tegningen. Winnicott kommenterer: 'Åh, jeg ser, forhænget (som har været til stede på en række tidligere tegninger) var mors bluse, og nu er du kommet i gennem til hen-

des bryster'. Ada svarer ikke, men tegner med åbenlys glæde: 'det er den af mors kjoler som jeg bedst kan lide, hun har den stadigvæk.' Kjolen stammer fra da Ada var lille og den er tegnet i et lille barns perspektiv, set nedefra. Bryst-temaet ses måske i puf ærmerne.

fig. 2

Arbejdet med interviewet var overstået. Ada tegner, som en slags afslutning, et par tegninger til med kryds og bolle. Han har tilbudt pigen sin version af æblerne i den kontekst, de sammen har udviklet. Der vil nok være forskellige opfattelser af Winnicotts intervention. Men den forhindrede ikke pigen i – permanent – at lægge sit socialt belastende rapserisymptom på hylden.

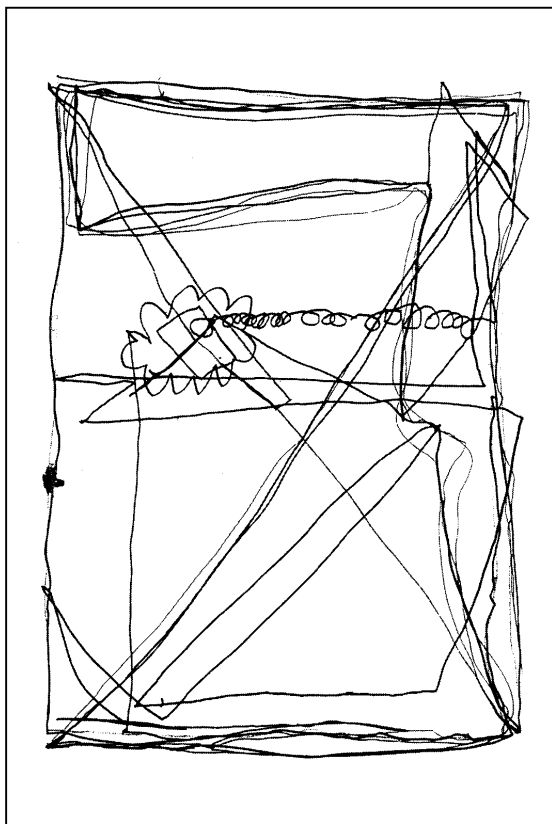

Terapeutens identifikation med klientens beretning

Winnicott understreger betydningen af, at vi er i stand til at identificere os med klienten uden at miste vores personlige identitet. Og vi må være i stand til at rumme barnets konflikter, det vil sige at have kapacitet til at vente på barnets løsning af dem uden ængsteligt at søge efter en kur (1971 A, p. 2).

I mit første eksempel optrådte den 7 årige Erik, som placerede alt det onde hos terapeuten og tillagde sig selv alt det gode. En dag tegner han en labyrint, som terapeuten skal gennemløbe hurtigt og fejlfrit. Fejltrin er den visse død.

fig. 3

En mulig forståelse af drengens tegnede narrativ her kunne gå i retning af, at han viser sin version af sine egne livsvilkår og de krav, han i sin subjektive realitet er udsat for. Han stiller en umulig opgave til terapeuten, hvorved hun kan få en fornemmelse af, hvordan det er at være i Eriks

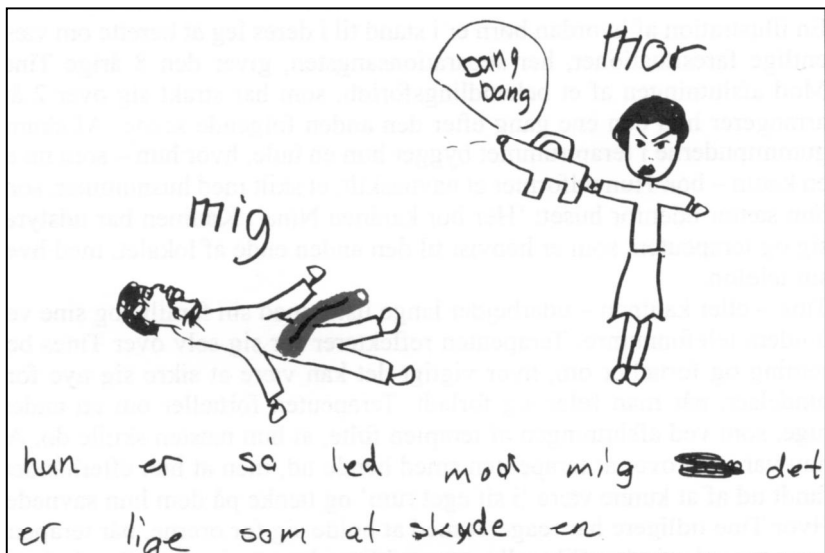
sko. Med sin empati vil terapeuten give drengen mulighed for yderligere at explicitere sin version af sig selv og sine omgivelser, og gradvis kan de måske udvikle alternativer.

Beretningens multiple funktion

Den følgende tegning er sjælden. Sjælden fordi den direkte beskriver pigens oplevelser af sin mor. Det er meget sjældent at børn i psykoterapi er, hvad deres forældre ville opfatte som 'illoyale' overfor forældrene. Almindeligvis udtrykker børn sig metaforisk eller symbolsk, som vi så det i Adas tegning af æbletræet. De udtrykker sig forskudt, in displacement.

Men her er altså et direkte udtryk, som vi kan betragte som forskellige beretninger om forskellige forhold. Terapeuten kan vælge mellem en række indfaldsvinkler ud fra sin hidtidige forståelse af pigens og ud fra den nye forståelse, som tegningen muliggør.

fig. 4

Er der tale om en fortættet beretning om et dårligt mor-datter forhold? Er tegningen udtryk for en mulig sadistisk holdning, som pigens tillægger moderen? Udtrykkes pigens oplevelse af, hvordan faderen brutalt blev myrdet? Udtrykker den pigens oplevelse af moderens udsagn til terapeuten om at hun i datteren ser faderens væsen og træk?

En pige på 12 år tegner en tegning med to personer. Hun fortæller, at det er hende selv og hendes mor. Kun dele af tegningens indhold bliver anvendt af terapeuten i seancen med pigen og dermed sat ind i en narrativ sammenhæng, med Schafers ord gjort til en klinisk kendsgerning, 'a clinical fact' (Schafer, 1994).

Terapeuten reflekterer de følelser, pigen må have – over i tegningen at blive udsat for moderens grusomme behandling.

Senere fortæller moderen til terapeuten om, hvordan pigen har mange træk efter den dræbte far, hvordan moderen ser ægtefællen i pigen. Dette kunne give anledning til overvejelser om hvorvidt tegningen rummer et fortættet indhold, om den også kunne give en beretning om hvordan moderen behandler faderen grusomt. Overvejelser om at pigen forestiller sig, at moderen har slået faderen ihjel. Overvejelser om at pigen ved, at faderen er blevet brutalt myrdet. Disse andre – på nuværende tidspunkt helt hypotetiske – forståelses-linier er endnu ikke blevet gjort til et klinisk faktum, men vil kunne blive det senere. Pigen er stadig i behandling.

En beretning om separationsangsten

En illustration af hvordan børn er i stand til i deres leg at berette om væsentlige faresituationer, her separationsangsten, giver den 8 årige Tine. Mod afslutningen af et behandlingsforløb, som har strakt sig over 2 år, arrangerer hun den ene gang efter den anden følgende scene: Af skummipuderne i terapirummet bygger hun en hule, hvor hun – som nu er en kanin – bor. Hun udformer et navneskilt, et skilt med husnummer, som hun sætter udenfor huset: 'Her bor kaninen Nina'. Kaninen har udstyret sig og terapeuten, som er henvist til den anden ende af lokalet, med hver sin telefon.

Tine – eller kaninen – udarbejder lange lister med sin familie og sine veninders telefonnumre. Terapeuten reflekterer for sig selv over Tines beretning og fortæller om, hvor vigtigt det kan være at sikre sig nye forbindelser, når man føler sig forladt. Terapeuten fortæller om en anden pige, som ved afslutningen af terapien følte, at hun næsten skulle dø. At hun var vred over at terapeuten smed hende ud, men at hun efterhånden fandt ud af at kunne være 'i sit eget rum' og tænke på dem hun savnede. Hvor Tine tidligere har reageret med at holde sig for ørerne, når terapeuten nærmede sig konfliktuelle emner, bliver hun nu i stand til at lytte til terapeuten beretninger og synes at begynde at nyde, hvor vred 'hjælpeklienten' i terapeuten beretning kan være over separationen.

En nonverbal beretning

Joseph Rudolph giver i 1981 et eksempel på en nonverbal narrativ uden dog at betegne den sådan. Han får en klient Jay på 10 år. I drengens forhistorie indgår at han fra han var 3 måneder til han var 18 måneder har været i en gibsbandage som omfattede hele kroppen i forbindelse med en rygmarvsinfektion. Da Jay i den første session kommer ind i Joseph Rudolphs kontor får han trådt terapeuten over tæerne, ta'r et hurtigt overblik over lokalet og placerer sig straks i en stor polstet stol bagest i et hjørne af lokalet. Da han opdagede at stolen var drejelig, snurrede han den rundt og blev dermed usyrlig for terapeuten. Der sad han resten af sessionen. Rudolph prøvede at lade ham vide, at han kunne forstå hvor skræmt Jay måtte være, men hver gang han sagde noget, overdøvede drengen ham med hjerteskrærende skrig. Han 'nærmest druknede mig med sine skrig' skriver Rudolph. Sådan gik en rum tid. Hver gang Rudolph søgte at nærme sig drengen, der var skjult i stolen, skreg han i sådan en rædsel, at terapeuten satte sig tilbage i sin stol og undrede sig over hvorfor drengen mon overhovedet kom til sessionerne, for han kom ganske punktligt.

I begyndelsen kom Jay ind i kontoret på en klodset måde med frakken, som han beholdt på tæt knuppet, som klynget til kroppen med armene indtil sig som om han beskyttede sin sårbare mave.

Efter nogle måneder begyndte Jay så småt at komme mindre klodset og lod sin frakke hænge i enteværelset. Og tingene begyndte at udvikle sig.

Efterhånden som terapeuten begynder at opfatte Jays non verbale handlen som kommunikation, bliver han i stand til at leve sig ind i, hvordan det er at være drengen i fortid og i nutid.

Afslutning

Psykoanalysen startede med – hvad man måske kunne kalde – et uskyldigt forhold til realitet, den ydre realitet og den indre. Der ude og herinde, den indre verden. Inderst inde eller eventuelt dybest nede. (Sat på spidsen indebærer teorien med dens spatiale metaforer en opfattelse af mennesket som et løg, hvor man kom længere og længere 'ind' for hvert 'lag' man skrællede af). For den analytisk orienterede observatør var det indre (eller private) og det ydre (eller offentlige), samt subjekt og objekt klart adskilte. Realiteten blev mødt og anerkendt for så vidt på en uskyldig måde. Den var der, og vi mødte den bare.

Med introduktionen af forestillingen om det narrative i psykoterapi tilbydes nye muligheder for et fænomenologisk studie af aktuel subjektiv oplevelse og de strategier, der er knyttet til konstruktionen af denne. Terapeutens indsats vil kunne rette sig mod de berettede livssammen-

hænge og praksis vil kunne præges af den ændrede position, som teori-erne synes at få i nutiden.

LITTERATUR:

- DÖPPING, JESPER (1996): Viden som sociale konstruktioner. *Psyke & Logos*, dette nummer.
- HYDÉN, LARS-CHRISTER (1995): Berättelsen i psykologin. Om narrativ teori och metodologi inom psykologin. *Nordisk Psykologi*, vol 47 no 2 p. 104-122.
- LAPLANCHE, J. & PONTALIS, J-B. (1973): *The language of psychoanalysis*. Hogarth Press, London.
- RUDOLPH (1981): Aggression in the service of the ego. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, vol.29. no. 3.
- SCHAFFER, ROY (1983): *The analytic attitude*. Basic Books, New York.
- SCHAFFER, ROY (1993): The conceptualisation of clinical facts. foredrag ved konference, Institut for klinisk psykologi, maj 93 publiceret i *Int. J. Psycho-Anal (1994) vol 75, p. 1023-1030*.
- SCHAFFER, ROY (1996): *Handlesprog og fortælling, psykoanalytiske tekster til det kliniske arbejde*. DET lille FORLAG, København.
- SPENCE, D.P. (1982): *Narrative truth and historical truth, meaning and interpretation in psychoanalysis*. Norton, New York.
- TUCKETT, D. (1995): Editorial Afterthoughts. *International Journal of Psycho-Analysis*, vol. 76, part 4, p.653-662.
- WINNICOTT, D.W. (1971 A): *Therapeutic consultations in child psychiatry*. Basic Books, New York.
- WINNICOTT, D.W. (1971 B): *Playing and reality*. Penguin, London.